

**«НЕМА З КИМ ТИХО РОЗМОВЛЯТИ,
АНІ ПОРАДИТЬСЬ. НЕМА!
АНИКОГІСІНЬКО НЕМА!»
(ЗАПЕРЕЧНІ КОНСТРУКЦІЇ В ПОЕТИЧНИХ
ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)**

Виразальні можливості заперечних засобів найширше виявляються в художній літературі. Письменники вдаються до різних форм і способів заперечення, зважаючи на власні уподобання та комунікативні потреби у виаскравленні якогось змісту чи почуття. Домінування якихось типів заперечних синтаксичних одиниць у творах письменника визначає граматичну ознаку його ідіостилю.

Певну специфіку у вживанні заперечних конструкцій виявляють поетичні твори Т. Шевченка. Зокрема, він широко використовує буттеві заперечні речення, утворені заперечним предикативним словом *немає* (*нема*). Такі речення спеціалізуються на вираженні відсутності кого-, чого-небудь. Безособова форма їхнього головного члена надає значенню речення відтінку невідворотності, невідвладності людині описуваної ситуації. У поезіях Т. Шевченка буттеві заперечні речення виражають значення відсутності осіб, об'єктів та явищ, пор.: *Нема в його хати, / Ні сестри, ні брата, нікого нема* (Цит. за: Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – Київ : Дніпро, 1968. – С. 300); *Нема Гонти; нема йому Христа, ні могили* (С. 105); *Ой нема, нема*

ні вітру, ні хвилі / Із нашої України! (С. 146). Значно частіше в них наголошено на відсутності якихось важливих складових людського буття, пор.: *Невесело на світі жити, / Коли нема кого любить* (С. 272); *Нема йому в світі долі, / Полинула в поле!* (С. 300); *Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі* (С. 185). Характерною ознакою авторської манери Т. Шевченка є нанизування кількох буттєвих заперечних речень, що сприяє додатковому підсиленню драматичного мотиву відсутності щастя-долі, справедливості в житті ліричного героя, пор.: *Минулися молодії Веселії літа, / Немає з ким остиглого Серденька нагріти. Нема кому зострінути, Затопити хату, / Нема кому води тії Каліці подати* (С. 355); *Нема слов в далекій неволі! / Немає слов, немає сльоз, / Немає нічого. / Немає навіть кругом тебе Великого Бога!* (С. 391).

Поширені в поетичних творах Т. Шевченка і заперечні інфінітивні речення із заперечним займенником *ніхто*, ужитим у формах непрямих відмінків, наголос у яких падає на префікс *ні-*, пор.: *Буйні вітри розмахали / Попіл гайдамаки, / І нікому помолитись, Нікому заплакати* (С. 105); *Ні з ким долю поділити, ні з ким заспівати* (С. 91); *Нема кому привітати, Ні з ким пожуритись, Треба було б молодому, / Треба б одружитись* (С. 355). Такі речення функціонально близькі до буттєвих заперечних, оскільки також вказують на відсутність кого-небудь. Заперечні займенники з акцентованим префіксом *ні-* корелюють із заперечним предикативним словом *немає* та відповідною займенниковою формою, пор.: *Нікому заплакати – Немає кому заплакати; Ні*

з *ким* *пожуритись* – *Немає з ким* *пожуритись*. Інфінітивні заперечення речення відрізняються від буттєвих заперечних більшою динамічністю звучання. У них категоричніше й виразніше наголошено на відсутності когось.

Мотив самотності, відсутності в житті ліричного героя близької людини звучить у багатьох творах Т. Шевченка. Щоб увиразнити драматизм ситуації, поет нерідко вдається до нанизування заперечних засобів. В одних поезіях він уживає декілька синонімічних заперечних конструкцій підряд (пор.: *Нема з ким тихо розмовляти, / Ані порадитись. / Нема! Анікогісінько нема!* (С. 498), в інших – ускладнює речення частково десемантизованими заперечними займенниками й прислівниками, функція яких полягає не у вираженні конкретних заперечних значень, а в підсиленні загального мотиву відсутності кого, чого-небудь (пор.: *Бо горе словами / Не розкажеться нікому / Ніколи, ніколи, / Нігде на світі!* (С. 391).

Синтаксичну специфіку ідіостилю Т. Шевченка становлять суперлативні формально заперечні конструкції на зразок: *Немає* (*не* + *присудок*) + *нічого* (*нікого*) *кращого* (*гіршого*), *як...*, пор.: *У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим* (С. 382); *...Здається – кращого немає / Нічого в Бога, як Дніпро / Та наша славная країна...* (С. 336); *Ніколи Нічого кращого сам Бог / Не бачив на землі великій, / Як молодії ті були...* (С. 306); *Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать* (С. 322). Попри те що такі речен-

ня мають у своєму складі кілька спеціалізованих заперечних компонентів (заперечне предикативне слово *немає* або частку *не* у приприсудковій позиції та заперечну займенникову форму *нікого* або *нічого*), вони передають не заперечені судження, а експресивно-оцінні міркування поета про винятковість певних осіб, явищ чи дій, пор.: ... *на землі/ Нічого кращого немає,/ Як тая мати молодая/ З своїм дитяточком малим. – На землі найкраще – мати молодая/ З своїм дитяточком малим; ...Здається – кращого немає/ Нічого в бога, як Дніпро/ Та наша славная країна.../ – Здається, найкраще в Бога – то Дніпро та наша славная країна.* Заперечні компоненти в структурі порівняльної конструкції десемантизуються, унаслідок чого постає суперлативне значення. Порівняння оцінюваного об'єкта з іншими й одночасне заперечення можливості чого-небудь репрезентативнішого за оцінюваний об'єкт сприяє однозначному, беззастережному виділенню такого об'єкта з-поміж інших за певною ознакою. Заперечні займенники *ніхто*, *ніщо* та структура буттєвого безособового речення надають оцінному судженню особливо категоричного, безапеляційного звучання.

Поширені у творах Т. Шевченка заперечні конструкції із суперлативним значенням типові для української народної творчості. Таку форму і значення мають українські прислів'я, щоправда, позицію об'єкта в них після заперечного предикатива *немає (нема)* заповнюють не заперечні займенники *ніщо*, *ніхто*, а іменники – назви осіб за родинними або соціальними зв'язками. Це дає змогу на-

голосити на найважливіших цінностях людських взаємостосунків, пор.: *Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки* (Укр. прислів'я); *Нема вірнішого приятеля, як добра жінка* (Укр. прислів'я).

Характерною особливістю заперечних конструкцій, використаних у творах Т. Шевченка, є те, що заперечна частка *не* в них стосується не предикативної ознаки, а часткової, тобто стоїть не перед присудком, а перед підметом чи другорядним членом речення, пор.: *А де ж Волох? заспівай лиш/ Нам, старий кобзарю/ Не про дідів, бо незгірше й ми ляхів караєм;/ Не про лихо, бо ми його/ Не знали й не знаєм* (С. 90). Такі речення називають частково-заперечними (Озерова Н. Г. Средства отрицания в русском и украинских языках / Н. Г. Озерова. – Київ: Наук. думка, 1978. – С. 11). Їхня специфіка полягає в більшій акцентованості і сфокусованості заперечення порівняно із загально-заперечними реченнями. Часткове заперечення сприяє утворенню семантично складнішої і виразнішої протиставної конструкції, пор.: *Заспівай не про лихо → Заспівай не про лихо, а про щось інше*. У поезіях Т. Шевченка часткове заперечення здебільшого слугує базою для подальшого протиставлення важливих змістових компонентів, пор.: *Дитя моє! Мій синочку, Нехрещений сину!/ Не я тебе хреститиму На лиху годину!/ Чужі люде хреститимуть,/ Я не буду знати,/ Як і зовуть...* (С. 222). Протиставні конструкції поєднують два принципово різних типи інформації: відкинення певної хибної

ознаки і ствердження правильної. Основною метою автора, безперечно, є повідомлення правильної ознаки, але він передає її через заперечення хибної, оскільки висловлене в такий спосіб ствердження звучить драматичніше і переконливіше.

Характерно, що Т. Шевченко нерідко використовує часткове заперечення до кількох однорідних членів речення або до подібних членів речення однотипних паралельних конструкцій для нагнітання емоційної напруги оповіді, пор.: *Не за себе, не за батька/ Молилась в неволі,/ – Ні, бабусю, а за його, За милого, долю* (С. 96); *Не мені вас, братця,/ На ляха водити. Не мені тепер, старому, Булаву носити./ Нехай носить Наливайко Козакам на славу,/ Щоб лякались вражі ляхи/ У своїй Варшаві* (С. 351).

Типові для творів Т. Шевченка й протиставні конструкції дезидентифікаційного типу, у яких заперечний компонент указує на нетотожність двох порівнюваних об'єктів, а подальший контекст увиразнює відмінності між ними, пор.: *Лихо – не дівчата – буде танцювать* (С. 80); *Не одурить бог,/ Карать і миловать не буде:/ Ми не раби його – ми люде!* (С. 494). Такі конструкції широко представлені в українському паремійному фонді, пор.: *Слово – не горобець, вилетить – не піймаєш* (Укр. прислів'я); *Час не віл, його не налигаєш!* (Укр. прислів'я); *Ремесло не коромисло – плечей не відтягне* (Укр. прислів'я). Вони ґрунтуються на певній подібності між порів-

нованими об'єктами. Спростування цієї подібності дає змогу вияскравити специфічність одного з об'єктів. Прикметно, що Т. Шевченко через дезидентифікацію прагне увиразнити суть таких важливих для самоусвідомлення народу понять, як *лихо, люди*. Завдяки протиставленню аналізовані заперечні конструкції вигідно вирізняються на тлі інших відтінком евристичного і водночас ґрунтовного, виробленого віками узагальнення.

Заперечні речення Т. Шевченко використовує і для побудови такої стилістичної фігури, як заперечний синтаксичний паралелізм, що виявляється в однаковому розташуванні актуалізованих і здебільшого акцентованих членів речення, синтаксичній подібності речень, за допомогою яких описано зіставлювані явища. Його суть полягає, з одного боку, у зіставленні явищ природи і людського життя, а з іншого – у розмежуванні цих явищ, увиразненні специфічності людського життя, пор.: *Не сон-трава на могилі/ Вночі процвітає,/ То дівчина заручена Калину саджає, І сльозами поливає, І господа просить,/ Щоби послав він дощі вночі та дрібнії роси./ Щоб калина прийнялася, Розпустила віти. “Може, пташкою прилине Милій з того світа...”* (С. 262); *Не тополю високою Вітер нагинає,/ Дівчинонька одинока/ Долю зневажає* (С. 352).

Синтаксичний паралелізм – це передусім художньо-образний засіб дум та історичних пісень, що відображає звичку давніх людей осмислювали своє буття в категоріях

природного середовища. У тексті він виконує структурно-організаційну та підсилювально-експресивну функції, оскільки задає певну розмірено-циклічну інтонацію викладу, сприяє нагнітанням напруги та яскравості оповіді. Т. Шевченко використовує заперечні синтаксичні паралелізми тоді, коли аналізує особливо болючі для нього проблеми знедолених жінок та покинутих дітей, пор.: *То не вітер, то не буйний,/ Що дуба ламає;/ То не лихо, то не тяжке,/ Що мати вмирає; Не сироти малі діти, Що неньку сховали: Їм зосталась добра слава, Могила зосталась. ... А тому, тому на світі, що йому зосталось,/ Кого батько і не бачив,/ Мати одцуралась?* (С. 37). Заперечні синтаксичні паралелізми, по-перше, тримають напругу оповіді, по-друге, надають проблемі масштабнішого звучання, по-третє, інтерпретують описувані соціальні явища як певну аномалію на тлі гармонійних явищ природи.

Отже, заперечні конструкції в поетичних творах Т. Шевченка слугують для вираження значень відсутності, неможливості та нетотожності, увиразнення оцінних суджень, драматизації та експресивізації оповіді. Характерними граматичними ознаками ідіостилю поета є вживання типових для фольклору заперечних синтаксичних засобів, насамперед суперлативних формально заперечних речень, протиставних дезидентифікаційних речень і конструкцій заперечного синтаксичного паралелізму, а також нанизування різних заперечних одиниць у структурі поетичного тексту.